

ЗА ПОДРЕДБАТА НА РЕЛЕФИТЕ С АРАБСКАТА КАМПАНИЯ НА ТИГЛАТ-ПАЛАСАР III. ПРОБЛЕМИ И ХИПОТЕЗИ

Кабалан Мукарзел¹

ON THE ARRANGEMENT OF RELIEFS REVEALING TIGLATH-PILESER III'S ARAB CAMPAIGN. PROBLEMS AND HYPOTHESES

Kabalan Moukarzel

Abstract: Aim of the present paper is to review some problems of the arrangement of nine monuments – seven reliefs and two drawings, proposed in two previous studies on the issue. Most of the monuments were found by Layard in 1845 within remains of the Central Palace in Kalah (Nimrud), but not on their original position because the artifacts were dismantled in the Antiquity. The circumstances of the finding are described with contradictions in the primary documentation and later works of Layard, giving opportunity to different reconstructions of the whole composition with the Arab campaign. As result two hypotheses were proposed for resolving of the problem, the first one by Barnett and Falkner in 1962, and the second by Reade in 1968 and 1979. Both hypotheses are examined critically in relation to their main schemes and arguments used in favor of the positions expressed. The physical form and the scenes of the monuments allow a sure reconstruction for only a part of composition and the exact place of five artifacts (three reliefs and the both drawings) remains uncertain. Some general and particular observations on the problems and hypotheses on relief's order are added in the conclusion. The discrepancies in the archaeological documentation, our insufficient knowledge on the principles of arrangement of Assyrian historical relief, and the missing monuments put every hypothesis on the order of the artifacts under doubt. For the present, the best way supposed for ordering the reliefs remains the direct relation between their scenes and the written narrative of the royal inscriptions.

¹ Кабалан Самир Мукарзел – гл. ас. д-р, СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Катедрата по стара история, тракология и средновековна обща история, e-mail: nuskuh@yahoo.com

Key words: Tiglath-Pileser III, scheme, argument, palace, monument, campaign, Layard.

Образите по паметниците на древните цивилизации винаги са привличали интересът на изследователите не само като носители на различни послания от миналото, но и като свидетелства за развитието на традициите във връзка с тяхната форма. Принос на Новоасирийската епоха (X–VII в. пр.Хр.) е появата на нов тип артефакти в Двуречието, изпълняващи едновременно идеологически и архитектурни функции, познати днес като *асирийски исторически релеф*². Исторически, защото повечето от сцените, врязвани по тях, имат за главен мотив военно-политическите дела на владетелите, съчетаващи реалистичното изобразяване на човешки фигури с подредбата им в рамките на идеологически мотивирани схеми и конструкции. През споменатата епоха това изкуство ще претърпи забележителна еволюция (чрез образи и техники на създаване), част от която са и разглежданите тук релефи на владетеля реформатор Тиглат-Паласар III (745–727 г.пр.Хр.)³.

Цел на настоящето проучване е да разгледа критично проблемите и предложените за решаването им хипотези в научната литература във връзка с подредбата на група релефи, изобразяващи една от кампаниите на царя, наречена днес „Арабска“, тъй като била водена срещу арабската царица Самси. Въпросът за подредбата на паметниците беше загатнат в предходна публикация на автора, но поради специфичния си характер, там не бе изследван в детайли (Мукарзел 2017, 52).

² Повече сведения за изкуството на асирийския исторически релеф и за неговите основни характеристики вж. у Frankfort 1970, 152–194 и Curtis, Reade 1995, 39–92. Обобщаващи наблюдения върху етапите на развитие на това изкуство при отделните новоасирийски владетели вж. у Reade 1979, 82–110.

³ За характеристиките и особеностите на релефното изкуство в епохата на Тиглат-Паласар III, с проучване върху повечето от известните до днес паметници вж. Barnett, Falkner 1962, 7, 34–42 и Reade 1979, 72–78. Исторически очерк за управлението на владетеля може да се види у Grayson 1991, 71–85, а полезно допълнение към него са обобщените до момента изворови сведения за епохата у Baker 2011, 1329–1331.

1. Събития и паметници

През 1845 г. прочутият откривател и археолог Остин Хенри Лейърд провежда разкопки на хълма Нимруд, южно от гр. Мосул в Северен Ирак, по онова време – вилает на Османската империя. Пясъците на хълма съхраняват развалините от наскоро открития град Калах (Калху), столица на Новоасирийската империя в периода 879–709 г.пр.Хр. Разкопките са съсредоточени в цитаделата на древното селище, където са открити останки от дворци на асирийски владетели, от административен комплекс и от храмове (Обр. 1.)⁴. В централните райони на цитаделата, край два каменни обелиска, Лейърд намира силно увредени структури на дворецов комплекс, наречен от него според местоположението му – „Централен дворец“⁵. Малко по-късно

⁴ Относно откритията на Лейърд и проучените от него обекти в Цитаделата вж. обстоятелствения и образен разказ у Layard 1849, 39–85, 110–133, Layard 1854, 3–43. Обобщение на известното до средата на XX в. с акцент върху данните за Централния дворец от разкопките на Лейърд и тези на Расам и Лофтус от периода 1845–1856 г. вж. у Barnett, Falkner 1962, XIII–XVI, 1–7. Разкопките в Цитаделата продължават в рамките на няколко експедиции и след това, като изчерпателен очерк за откритото до края на XX в. с допълнителна литература върху специализираните изследвания може да се види у Oates 2001, 3–144.

⁵ Подробни карти и схеми на обекта могат да се видят у Barnett, Falkner 1962, 2, Fig. 3, Oates 2001, 72, Fig. 41. Трябва да се отбележи, че поради силно увредените основи на Централния дворец в проучванията има дискусия относно неговия архитектурен обхват и разположението на някои от зданията му. Според Барнет, сградата, част от която е локализирана в центъра на хълма до двата обелиска, е имала разширение на запад, обхващащо част от дворецовия комплекс на Адад-Нирари III, разположен между Северозападния дворец на Ашурназирпал II и Югозападния – на Асархадон (вж. Обр. 1.). Малован който, разкопава цитаделата през 50-те години на XX в., обаче смята, че Централният дворец и този на Адад-Нирари III не са били част от един комплекс, заради различната му ориентировка, като приема, че някои от зданията на Централния дворец в западна посока са все още неоткрити (вж. Обр. 1.). Аргументите на двамата автори в детайли вж. у Barnett, Falkner 1962, 5–7 и Mallowan 1966, 81, 322, n. 9. Ключов елемент в дискусията са споменатите от Лейърд „Горни камери“ (Upper Chambers), разполагащи се между дворците на Адад-Нирари III и Ашурназирпал II, ползвани в документацията от XIX в. като ориентир както във връзка с палата на Тиглат-

на обекта са открити надписи, от които става ясно, че строител на съоръжението е Тиглат-Паласар III. Дворецът бил разрушен още в древността, когато един от наследниците на царя – Асархадон (681–669 г.пр.Хр.), решил да издигне свой палат в югозападната част на цитаделата, като използвал материалите от този на известния си предшественик (Обр. 1.). В резултат на това по-голямата част на Централния дворец била почти напълно унищожена, а ортостатите с релефи, украсяващи стените ѝ – демонтирани и подготвени за пренасяне към новостроящия се дворец. Част от тях били пренесени там, но друга, по неясни за нас причини, останала на място. Разкопавайки останките от Централния дворец в края на 1845 г., Лейърд попада на голямо помещение, за което е неясно дали е двор, или зала, откривайки в него над 100 панела с релефи, някои от които разхвърляни по земята, а други – подредени тематично един до друг, но не в оригиналното им положение край стените. Именно сред тези находки се оказват и повечето от релефите с Арабската кампания на владетеля (Обр. 1.). Откритието е отбелязано от неговия автор в записките, послужили впоследствие за съставяне на книгите му, и в отчетната кореспонденция до Британския музей в Лондон – главен спонсор на разкопките. Въпросното сведение ще бъде възпроизведено в оригиналния му вид, поради важността му в настоящото изследване:

Having carefully collected and packed the contents of the tombs, I removed them and dug deeper into the mound. I was surprised to find, about five feet beneath them, the remains of a building. Walls of unbaked bricks could still be traced; but the slabs, with which they had been paneled, were no longer in their places, being scattered about without order, and lying mostly with their faces on the flooring of baked bricks. Upon them were both sculptures and inscriptions. Slab succeeded to slab; and when I had removed nearly twenty tombs, and cleared away the earth from a space about fifty feet square, the ruins, which had been thus uncovered, presented a very singular

Паласар III, така и във връзка с този на Адад-Нирари (вж. Обр. 1.). Въпросът остава отворен, тъй като и двете обобщени мнения имат сериозни аргументи в своя полза, а лошото състояние на останките на Централния дворец не допуска по-сигурни заключения. Съвременна позиция по въпроса в светлината на най-новите разкопки от 70-те години на XX в. вж. у Oates 2001, 71–74.

appearance. Above one hundred slabs were exposed to view, packet in rows, one against the other, as slabs in stone-cutter's yard, or as the leaves of a gigantic book. Every slab was sculptured; and as they were placed in a regular series, according to the subjects upon them, it was evident that they had been moved, in the order in which they stood, from their original positions against the walls of sun dried brick; and had been left as found, preparatory to their removal elsewhere. That they were not thus arranged before being used in the building for which they had been originally sculptured, was evident from the fact, proved beyond a doubt by repeated observation, that the Assyrians carved their slabs after, not before, they were placed. Subjects were continued on adjoining slabs, figures and chariots being divided in the centre (Layard 1854, 19–20).

Сведението е допълнено от автора със схема на внесени означения по публикуван план, а по-късно – и с карта на обекта, подготвена от У. Бътчър – художникът, който придружава Лейърд по време на работата му⁶. Изучавайки множеството материали на археолога обаче, Барнет и Фалкнер стигат през 50-те години на XX в. до заключението, че в схемата на означенията и картата има редица неясноти и несъответствия, разминаващи се с данните от записките и книгите на Лейърд. Разкрити са и редица пропуски и противоречия в документацията на разкопките (Barnett, Falkner 1962, 3–5). Това не е изненадващо като констатация с оглед на методите, ползвани в зората на блискоизточната археология, но резултатът от тази ситуация ще се окаже сериозен проблем пред проучването на релефите от Централния дворец и тяхната подредба, която пак ще бъде отбелязано, вече е била нарушена с демонтирането им от стените в епохата на Асархадон през VII в. пр. Хр.

⁶ Вж. по-подробно Layard 1849, 272, Plan 1, 301–303 (където е дадена легендата към плана), а също и Layard 1854, 14 (където е поместено допълнение към легендата). Картата на Бътчър, завършена през 1856, може да се види у Barnett, Falkner 1962, Pl. CXXX. Още тук трябва да се отбележи, че в източниците има редица неточности. Така например в Plan 1 у Лейърд не са обозначени обекти, посочени в легендата към него, чието точно разположение остава загадка. В картата на Бътчър пък обекти с изяснено местоположение в близост до Централния дворец са нанесени на неточно място, а археологически изкопи на Лейърд са представени като основи на стени.

Днес в колекциите на Британския музей са запазени около 30 от въпросните панели, на всеки от които е имало по два релефа, като към тях трябва да се добавят и рисунките на описани, но недостигнали до нас релефи. За съжаление по-голямата част от паметниците стават жертва на трагични обстоятелства – някои се разпадат на място поради лошо съхранение или корозия, други потъват в р. Тигър на път за пристанището Басра, откъдето трябвало да се транспортират до Лондон по море, а трети просто „изчезват“. Уви, вина за описаното положение има и самият откривател, който начупва панелите на по-малки фрагменти с цел по-лесното им товарене⁷. Заради споменатите проблеми, които трябва да се допълнят и с дейностите по незаконни разкопки, довели до появата на някои от откритите паметници в различни музеи, научната публикация на известните днес релефи на Тиглат-Паласар III се забавя с повече от век и става факт едва през 1962 г. с изданието на Барнет и Фалкнер – резултат от дългогодишен събирателски и аналитичен труд.

Артефактите, обект на настоящото изследване, осветляват събитие, разиграло се в 733–732 г.пр.Хр., повод за което става бунтът в Южна Сирия и Палестина на няколко васални на Асирия владетели, начело с тези на Израил (Факей) и на Арам-Дамаск (Резин). Част от бунтовната коалиция е и локализираното в Южна Сирия „Царство на арабите“, оглавно от царица Самси. Нейните земи станали обект на наказателен асирийски поход, завършил с повторното ѝ подчиняване. Обстоятелствата около похода с неговите предпоставки, причини и последици вече са разгледани в проучванията и тук е излишно да бъдат повтаряни⁸. Ще бъде отбелязано обаче, че в текста на царските надписи и образния наратив в релефите на Тиглат-Паласар III

⁷ Повече подробности по провеждането на разкопките и транспортирането на паметниците към Европа може да се видят в разказите у Layard 1849, 85–110 и Layard 1854, 68–115 (с акцент върху транспорт тирането). Популярен очерк на български език за дейностите на прочутия археолог в Ирак вж. у Керам 1988, 270–288, като материалът е базиран на книгите на Лейърд.

⁸ Историко-политически проучвания върху Кампанията вж. у Eph'al 1984, 82–92 и Мукарзел 2017, 41–46.

кампанията е описана идентично в рамките на пет мотива: разгром на арабите в битка, бягството на царица Самси в пустинята, преглед на пленени арабски бойци, капитулацията на царицата и отвеждането на добитък като плячка или трибут (Мукарзел 2017, 52, табл. 2)⁹.

Повечето от панелите с релефи от Централния дворец са изработени от мосулски мрамор – разновидност на гипса, чиято средна височина е от ок. 1.50 м със средна ширина ок. 1.30–2.00 м, но се срещат и паметници, чиито размери по двата параметра са под и над посочените стойности (**Обр. 2**)¹⁰. Образното поле на всеки панел се състои от горен и долен регистър с релефи, като в средата е нанесен разделящ регистрите пояс, върху който е врязан текстът на анализите на владетеля. В част от паметниците този пояс е останал ненадписан, вероятно защото Тиглат-Паласар издига своят палат към края на управлението си. На всеки от регистрите са изобразени сцени от различни кампании, чието разчитане е хоризонтално от ляво на дясно и от дясно на ляво – като обикновено даден мотив обхваща сцените по няколко конкретни релефа (Обр. 2.). Панелите имат архитектурната функция на ортостати и са били разполагани в долната част на стените в различни представителни помещения на двореца. Някога изображенията по тях са били оцветени, но днес цветовете им не са съхранени.

Арабската кампания е врязана в долния регистър на девет панела и обхваща сцените на девет релефа, от които днес два са запазени в рисунки, а един е силно увреден (Обр. 5. А–В). В релефите, заемащи горния регистър на панелите, е нанесена една от вавилонските кампании на владетеля, най-вероятно първата от тях, прове-

⁹ Описанието на Арабската кампания в писмените източници е поместено в пасажки от девет тържествени надписа на Тиглат-Паласар, всички от които са открити в Калах. В съдържанието им не се наблюдават вариации, а преводи на композицията им текст в транслитерация или транскрипция могат да се видят у Eph'al 1984, 33–36 и Мукарзел 2017, 43. Анализ на релефите, отразяващи образния наратив за нея, вж. у Мукарзел 2017, 46–52.

¹⁰ Основни сведения за релефните типове на Тиглат-Паласар III и техните физически характеристики вж. у Barnett, Falkner 1962, 7, а за материалите от които се изработват асирийските релефи и техниките за обработката им, вж. Moorey 1994, 21–22, 30–36.

дена през 745 г.пр.Хр.¹¹ Още тук трябва да се поясни, че част от релефите в горната част на въпросните панели са изчезнали, а съчетаването на запазените е хипотетично, тъй като не е ясно кои от тях са били разположени на една стена и кои на различни стени от едно или повече помещения. Тази ситуация има пряко отношение към подредбата на част от паметниците с Арабската кампания.

Номерацията на релефите и рисунките, изобразяващи основното събитие тук следва тази в изданието на Барнет и Фалкнер от 1962 г., а подробно описание на сцените по тях е вече публикувано на български (Мукарзел 2017, 46–48). Към него трябва да се добави описанието на една рисунка (Рисунка Б), поместено в Таблица 1. За улеснение и повече нагледност двете рисунки, част от образния наратив за кампанията в настоящата публикация са допълнени с означения А и Б¹². Обобщено данните за съдържанието на сцените по релефите може да се изложи и така:

Таблица 1.

Релеф 1.	Бойна сцена. Сражение на асирийски конници с отстъпващи арабски бойци на камили. Движението на фигурите е надясно.
Релеф 2.	Бойна сцена. Сражение на асирийска колесница, водена от царя, с отстъпващи арабски бойци пехотинци. Движението е надясно.

¹¹ Повече подробности за хода на Първата вавилонска кампания на Тиглат-Паласар в 745 г.пр.Хр. вж. у Grayson 1991, 80–82. Относно дискуссионната подредба на релефите с тази кампания, заемащи горният регистър на няколко панела, в някои от които са поместени и част от паметниците с Арабската кампания, вж. Barnett, Falkner 1962, XVI–XVII, Pl. CXXVIII (A)–CXXIX (B), а също и Reade 1979, 73–75, 74, Abb. 5.

¹² В изданието на Барнет и Фалкнер рисунките са заимствани от намиращия се в Британския музей в Лондон многотомен албум, озаглавен “Oriental Drawings of Assyrian Sculptures (in the British Museum)” с ползвано съкращение (Or. Dr.) и с автори Лейърд и Бътчър, но без дата на издаване. В настоящата публикация библиографските данни за двете рисунки (А и Б) могат да се видят в Таблица 2. в приложението.

Рисунка А.	Бойна сцена. Бягаша арабска царица, възседнала камила, около която са изобразени трупите на нейни бойци. Пред нея стоят изправени фигури на жители с вдигнати ръце. Движението е надясно.
Рисунка Б.	Боев лагер. Полева палатка с двама асирийски служители в нея. Вдясно от палатката е изобразен трети служител с по-висок ръст, обърнат надясно. Тук не е изобразено пряко движение.
Релеф 37.	Преглед на пленници. Силно увреден релеф, в чиято лява част е запазен образът на Тиглат-Паласар в тържествени одежди, а дясната липсва. Тук също не е изобразено пряко движение.
Релеф 8.	Преглед на пленници. Висш асирийски служител води след себе си група от пленени араби с вързани отзад ръце, след които вървят още двама асирийски служители с по-нисък ранг. Движението е наляво.
Релеф 5.	Капитулация на победен владетел. Движеща се наляво арабска царица с воал и чанта в ръка. Зад нея са изобразени четири камили в ход наляво.
Релеф 6.	Отвеждане на плячка и трибут. Асирийски офицер в ход наляво с жезъл във вдигната ръка, води стадо от едър рогат добитък. Дясната част на паметника е увредена. Движението е наляво.
Релеф 7.	Отвеждане на плячка и трибут. Стада от три реда движещи се наляво овце, кози и овни.

Повечето от описаните паметници се намират в колекциите на Британския музей в Лондон, с изключение на Релеф 2 – в Момбай, на Релеф 37 – в Лувъра и на Релеф 6 в Истанбул, а основните сведения за тях във връзка с музейните им номера, местонахождение и размери могат да се видят в Таблица 2. на приложението към настоящата публикация. Ще бъде подчертано, че подреждането на данните в Таблица 1 следва схемата на изложение на епизодите по писмения наратив за кампанията в царските надписи, а не тези в основните проучвания за нея, дори когато в по-голямата си част съвпада с тях.

2. Хипотезата на Барнет и Фалкнер

Първата хипотеза за подредбата на релефите с Арабската кампания е изложена от авторите, публикували ортостатите на царя през 1962 г. (вж. Barnett, Falkner 1962, XVII–XVIII, Pl. CXXVIII A–CXXIX B). Тя се базира на данните от писмените извори, от доку-

ментацията на Лейърд и на тези за физическата форма на паметниците. Предлаганата хипотеза може да се обобщи образно чрез Схема 1. тук и илюстрациите в Обр. 3.

Схема 1.

Релеф	Релеф	Рисунка	Релеф	Рисунка	Релеф	Релеф	Релеф	Релеф	Релеф
1	2	А	12	Б	37	8	5	6	7

Два елемента в схемата на авторите са ключови. Първият е предположението, че разказът за кампанията е прекъснат в регистъра от релефи със сцени на преглед на пленници отляво и отдясно (Релеф 12, Рисунка Б и Релеф 37), чийто център са образите на царя, седнал на трон и обърнат наляво (Релеф 12), и стоящ изправен, обърнат надясно (Релеф 37). Въпросните образи на владетеля се приемат за център на композицията в целия регистър, към който е насочено движението на останалите фигури в паметниците (вж. Обр. 3.). Вторият елемент е разположението в схемата на Релеф 12 между Рисунки А и Б, на което владетелят е връзан седнал на трон, със стоящ зад него изправен служител и удрящ с копие (или жезъл) паднал ничком пред него цар, идентифициран по облеклото си като западно-семитски, зад когото стоят изправени двама асирийски служители (вж. Обр. 3., Релеф 12).

Схемата на Барнет и Фалкнер е критикувана частично през 1968 г. от Рийди, който ползва същите документи на Лейърд като двамата автори, но набляга предимно на непубликувани записки на археолога (Reade 1968, 69–70). Според него подредбата на Релефи 1, 2 и Рисунка А в регистъра противоречи на данните от записките, съгласно които панелите с тях не са били подредени заедно с тези на останалите релефи за кампанията. Освен това, отбелязва авторът, подобна подредба не съвпада с традиционния асирийски образен наратив, където сцените с открити сражения, като тези срещу арабите, не са последвани от сцени с преглед на пленници, като тези в Релеф 12 и артефактите вдясно от него. Рийди предполага, че Релефи 1, 2 и Рисунка А, трябва да се разположат другаде, а на тяхно място е нужно да

се поместят други паметници. С останалата част от предложената подредба на двамата автори той се съгласява (Reade 1968, 70–71).

Важен елемент в схемата на Барнет и Фалкнер е мястото на Релеф 12 и тук е нужно да се дадат някои пояснения за него, тъй като положението му в композицията никак не е толкова сигурно, както предполагат споменатите автори и Рийди (вж. Обр. 3.). Въпросният релеф днес е познат в цели три артефакта¹³. Първият е общата му рисунка от Лейърд и Бътчър, съхранила цялата сцена, намираща се в Британския музей, вторият е отрязаната средна част на паметника, където е изобразен само седналият на трон асирийски цар, намираща се в Лайден, а третият – липсващ фрагмент в дясната част на релефа, където е бил връзан царски служител, стоящ зад владетеля. Третата част е изгубена и е налична само нейната рисунка, а това прави физическата връзка на Релеф 12 с последвалата го отляво Рисунка Б и Релеф 37, несигурна, въпреки възможното изобразяване на части от някои елементи на загубения фрагмент в лявата страната на Рисунка Б. Подредбата на релефите, предложена от Барнет и Фалкнер, в по-голямата си част е възприета в някои проучвания, а принципите, на които е изградена, не са подложени на съмнение.

3. Хипотезата на Рийди

Обосноваването на втора хипотеза за подредбата на релефите с кампанията е заслуга на Рийди, предложена в две негови проучвания, съставени в рамките на десет години (Reade 1968, 70–71, Reade 1979, 74–75). Хипотезата на автора може да се обобщи чрез Схема 2 и изображенията в Обр. 4.

Схема 2.

Релеф	Рисунка	Лакуна	Релеф	Рисунка	Релеф	Релеф	Релеф	Релеф	Релеф
18			12	Б	37	8	5	6	7

¹³ Основните данни за паметника с Релеф 12 и подреждането му в композицията вж. у Barnett, Falkner 1962, XVII–XVIII, 11–12, Pl. XVIII–XIX, като запазената обща рисунка е поместена в Or. Dr. III. Central XVIII, а музейният номер на съхранената част от артефакта в Националния музей за древности в Лайден има номер Leyden, A.1934/6.1.

Както се вижда, от тази схема са изключени Релефи 1, 2 и Рисунок А, изобразяващи бойните сцени и бягството на царица Самси, като на тяхно място авторът разполага Релеф 18, където е врязана капитулация пред асирийците на обкръжен планински град, локализиран в Анатолия, и рисунка на несъхранен релеф с три движещи се наляво лица, облечени в западносемитско облекло и носещи трибут или дарове (Обр. 4.)¹⁴. В лакуната между рисунката и Релеф 12 Рийди предполага, че е имало друго изображение, което не е стигнало до нас под никаква форма. За останалата част от долния регистър – от Релеф 12 надясно, той възприема хипотезата на Барнет и Фалкнер. В полза на схемата си, завършена окончателно през 1979 г. с предполагаемата реконструкция на релефите по цяла стена (Reade 1979, 73–74, Abb. 5), авторът обобщава трите си основни аргумента. Първо, при откриването им от Лейърд релефите с бойната сцена и бягството на арабската царица били подредени в отделен от останалите паметници с кампанията куп, както според него сочат непубликуваните дневници от разкопките. Второ, повтаря, че в духа на асирийските образни традиции, сцените с бойни действия не са последвани в един регистър, от сцени с преглед на пленници, и трето – сочи, че изобразяването на асирийския владетел два пъти в една композиция, обединяваща няколко мотива в един регистър е много рядко срещано.

За момента тази схема се възприема в мнозинството изследвания, но и тя не е лишена от слабости. Такава е примерно невъзможността да бъде проверена физическата форма, особено в нейната дясна част, на релефа от рисунката, който е изчезнал. Дискусионно е също разполагането на целите панели с Релеф 18 и рисунката в композициите вляво от Релеф 12, защото не са съхранени паметниците, имали функцията на свързващо звено между тях и панелът с Релеф 12 (вж. Обр. 4.).

¹⁴ Основните данни за паметника с Релеф 18 и съпътстващата го отдясно рисунка на несъхранен релеф, означена в изданието на Барнет и Фалкнер като Or. Dr. III. Central XX, вж. у Barnett, Falkner 1962, XX–XXIII, 14, Pl. XLV–XLVII, като артефактът днес се съхранява в Лувъра под номер АО 19.855. Трябва да се отбележи, че в изследването на двамата автори релефът и придружаваща той го рисунка са разположени в друга хипотетична схема за композиция, посветена на Анатолийска кампания на Тиглат-Паласар, вж. Barnett, Falkner 1962, Pl. CXXVIII–CXXIX.

4. Заключителни наблюдения

На фона на изложеното дотук могат да се очертаят общите проблеми по подредбата на паметниците, а също и някои частни проблеми във връзка с двете хипотези.

Първите два общи проблема вече бяха набелязани в изложението – демонтирането на панелите с релефите от стените на Централния дворец в древността и противоречията в документацията на Лейърд от XIX в. Пряк резултат от първия проблем е неяснотата около архитектурния контекст на паметниците и това дали са били пренесени на мястото, на което са открити, от едно или от повече помещения. Резултат от противоречивата документация пък е неяснотата дали всички панели с релефи на Арабската кампания са били подредени при откриването им заедно в един ред, или не. Първата възможност е подкрепяна от Барнет и Фалкнер, докато втората е защитавана от Рийди, но фактът, че тези автори ползват едни и същи източници за наблюденията си, е показателен за сериозността на ситуацията. По-късните публикации на Лейърд, като тази от която е поместеният по-горе цитат на английски, по-скоро насочват към становището на Барнет и Фалкнер, но характерът на въпросните публикации, особено ако се отчете положението, че са вторични, не е безспорен. Така всяко изследване, базиращо се на документацията за подредбата на паметниците, е изправено и ще се изправя пред трудната дилема за избор между противоречивите първични информации и спорната на места вторична литература.

Трети, общ за паметниците проблем са липсващите релефи – в по-малка степен тези, от които са съхранени рисунки, и в по-голяма степен онези, които дори не са били прерисувани. Липсващите паметници възпрепятстват възможността физическата им форма да бъде сравнена с другите дискутирани артефакти, за да верифицира или отрече предположенията около подредбата им. Този проблем е особено видим в дискусиите за разположението на сцените по Рисунки А и Б и връзките им със съседни паметници, съответно вдясно и вляво на тях (вж. Схеми 1–2, Обр. 3.–4.).

Колкото и да изглежда парадоксално, четвърти общ проблем са недостатъчните познания за принципите на подредба в асирийския исторически релеф. Причините за това са фрагментарният характер на повечето паметници – рядко намирани в оригиналното им поло-

жение *in situ*, а също и вариациите в ползваните за тях техники, подредби и дори мотиви при различните владетели. В допълнение се наблюдават големи разлики по отношение на количество и качество на паметниците от управленията на различни царе. Ако примерно повечето от откритите релефи на Тиглат-Паласар III бъдат събрани и подредени, по своя брой те биха послужили за облицовка на стените на две или три зали. В сравнение с това броят на релефите, открити *in situ* в част от залите на двореца в Дур-Шарукин, издигнат от Саргон II (722–705 г.пр.Хр.), е достатъчен за да бъдат възстановени частично подредбите им в осем или девет помещения¹⁵. Въпреки наличните сравнителни изследвания по конкретни теми в релефното изкуство на Асирия, все още предстои много работа по сравнителните проучвания между паметниците на отделните владетели. Само подобни дирения биха създали сериозна основа за извеждане на общи принципи в образния наратив на релефите.

Всяка от обобщените хипотези поставя и частни проблеми. В хипотезата на Барнет и Фалкнер проблем е предположението, че в рамките на един регистър върху една стена може да се разполагат две композиции на сцени с прегледи – отляво и отдясно, насочени към две тематично идентични изображения на царя в центъра (Barnett, Falkner 1962, XVII). Въпросното предположение се приема по презумпция в останалата литература, но в своя източник то не е подкрепено с позоваване на други паметници, верифициращи твърдението¹⁶. Като последица от тази ситуация предложеното от двамата автори разполагане остава самотно и сред паметниците на Тиглат-Паласар, и

¹⁵ Повече подробности за релефите на Саргон II от Дур-Шарукин (Хорсабад) и изобразяваните по тях мотиви вж. у Reade 1979, 78 – 86, Albenda 1986, 61 – 92.

¹⁶ Евентуален аргумент в полза на хипотезата на Барнет и Фалкнер е фактът, че походът срещу царица Самси е част от голямата кампания на Тиглат-Паласар в Сиро-Палестина в 733/2 г.пр.Хр. Този факт би обяснил поместването на две сцени с преглед на пленници от различни страни в един регистър. Изложеният аргумент е обаче по своя характер исторически и не може да бъде подкрепен със съответстваща подредба на релефи в паметниците на асирийските владетели. Освен това, той не е посочен от авторите на първата хипотеза за подредбата на релефите, а от съставителя на настоящия текст.

сред тези на неговите наследници (вж. Схема 1 и Обр. 3.). В запазените композиции на Саргон II от Дур-Шарукин – най-близкият хронологически комплекс до епохата на Тиглат-Паласар, подобно поместване на сцени с два семантически идентични мотива на една стена не се среща, освен ако в стената няма порта, разделяща смислови пространства и композиции¹⁷. Под въпрос е и принадлежността на Релеф 37 към композицията, въпреки логиката на неговото поместване там. Причина за това е фактът, че той е открит в Югозападния дворец на Асархадон, а не в Централния (вж. Обр. 1.), откъдето идват повечето от релефите с кампанията. В допълнение, артефактът има липсваща дясна част, оставяща несигурна връзката му с образите в тази посока (Barnett, Falkner 1962, 31).

Частни проблеми са налични и в хипотезата на Рийди. Авторът сочи, че появата на образа на владетеля два пъти в една композиция е изключително рядко срещано явление, но също не подкрепя това си твърдение с позоваване на конкретни паметници за пример. В неговата хипотеза за подредбата на релефите с Арабската кампания не са приведени конкретни аргументи и в полза на друго твърдение, че бойните сцени в композициите „обикновено“ не били последвани от сцени с прегледи (вж. Обр. 3. и Обр. 4.). С оглед на противоречивата археологическа документация на Лейърд и по-късните му публикации, подреждането на релефите съобразно дневника на археолога, приемано от Рийди за един от основните му аргументи, не е безспорно, макар и опиращо се на първични текстове. Подобно на Барнет и Фалкнер обаче и той не се опитва да обясни противоречията в документацията и публикациите от XIX в., които ползва избирателно. В този план предложеното от Рийди разполагане на Релеф 18 и последвалата го рисунка в един регистър с повечето от паметниците за Арабската кампания (вж. Схема 2 и Обр. 4.) не е сигурно, макар и да отговаря частично на данните в записките на Лейърд.

¹⁷ Вж. описанието и изображенията на съхранените сцени с преглед на пленници в долните регистри на панели от зали 8 и 4, на двореца в Дур-Шарукин у Albenda 1986, 74–77, Pl. 72–83. Пример за стена, на която навярно са две композиции с преглед на пленници, но разделени от порта, виж отново в данните за зала 8 от двореца в Дур-Шарукин у Albenda 1986, 74–76, Pl. 73.

Физическата връзка на Релеф 18 с този от горния регистър над него не е доказана при все, че връзката му с рисунката вляво от него е ясна, заради съхранен елемент от него в дясната ѝ половина.

Накрая е добре да се обобщи какво изглежда по-сигурно и какво по-съмнително в подредбата на паметниците с кампанията. На първо място, сигурен е редът на Релефи 8, 5, 6, 7, предложен още от Барнет и Фалкнер (Обр. 5.А). Въпросните паметници са част от долен регистър на една стена и по своята физическа форма съвпадат напълно с релефи от горния регистър на четирите панела, върху които са били връзани, а движението на всички фигури в сцените им е в една посока – наляво. Трябва да се отбележи, че във връзка с тези релефи няма противоречия нито в първичната, нито във вторичната документация на Лейърд и това може да се разглежда като още един аргумент в полза на реконструираната им подредба.

На второ място, има сигурна връзка между други два паметника – Релефи 1 и 2 (Обр. 5.Б). Към тях трябва да се добави и сцената на Рисунка А – с бягството на арабската царица, но условно, защото все пак артефактът с нея не е съхранен и не допуска сравняване на физическите му параметри с останалите релефи вляво и над него. Движението на фигурите в тези сцени е надясно. Не е ясно обаче дали трите паметника са били поместени в един регистър с останалите релефи за кампанията, както предполагат Барнет и Фалкнер, въпреки че със сигурност са били част от долен регистър на композиция. Предположението на Рийди, че артефактите са били разположени на друга стена (Reade 1968, 71), е много вероятно, но за момента не може да се потвърди категорично, поради противоречивите данни за тях в документацията и публикациите от XIX в.¹⁸

¹⁸ Тази идея на Рийди е оценена тук като много вероятна, не само поради посоката на движение на фигурите в двата релефа и рисунка А, но и поради аналогия с паметници на друг владетел. Релефите на Саргон II от зали 8 и 4 на двореца в Дур-Шарукин примерно не поместват в един регистър композиции с мотиви преглед на пленници и бойни сцени. Вж. изображенията на паметниците, открити *in situ*, и данните за тях отново в Albenda 1986, 74 – 77, Pl. 72–83. Нужно е да обаче да се поясни, че въпросният аргумент в полза на предположението на Рийди е обоснован от автора на настоящия текст, а не от този на втората хипотеза за подредбата на релефите с кампанията.

По-сигурна е и връзката между два други паметника – Релеф 37 и Рисунок Б вляво от него, като в двете сцени пряко движение не е предадено, но посоката, в която са обърнати главните фигури, е наясно (Обр. 5.В). Връзката на тези артефакти с Арабската кампания е обаче под въпрос, поради физическото състояние на Релеф 37 в неговата дясна половина. Спорна е и връзката на артефактите с тези от горния регистър на панелите, върху които са били изобразени. Все пак логика в разположението на двата паметника в регистъра с кампанията до Релефи 8, 5, 6, 7 има, тъй като обикновено прегледът на пленници в асирийските релефи кулминира във фигурата на царя¹⁹. Именно в тази посока е и движението на фигурите в споменатите четири релефа, но дали точно сцените в Релеф 37 и Рисунок Б са стояли там, остава несигурно, защото, както вече беше посочено, артефактът не е намерен с другите паметници за кампанията, а идва от Югозападния дворец.

След изложеното дотук може да се обобщи, че двете разгледани хипотези за подредбата на релефите с Арабската кампания, трябва да се приемат с определена доза скептицизъм, тъй като не допускат категорични заключения върху общата схема на композицията с кампанията, въпреки приноса им за точната подредба на четири от паметниците и разкритите сигурни връзки между други три от тях. Релефите и панелите, от които те са били част, не са открити в архитектурния си контекст и оригинална подредба по стените на Централния дворец и затова най-удачният за момента принцип относно разположението и разчитането им остава сравнението на техните сцени, част от образни наратив за събитието, с данните от царските надписи, излагащи писменият наратив за него (вж. Обр. 5.). Подоб-

¹⁹ Структурата на този тип сцени, в които движението на фигурите, независимо от бройката и положението им е насочено към образа на владетеля може да се види в следните примери: 1. Зала 8 от двореца на Саргон II в Дур-Шарукин (Хорсабад), вж. Albenda 1986, 74–76, Pl. 73. 2. Зала LXX от Югозападния дворец на Синахериб в Ниневия (Куянджик), вж. Russell 1991, 75, 126–127, Fig. 67. 3. Зала М в Северния дворец на Ашурбанипал в Ниневия (Куянджик), вж. Barnett 1976, 45–48, Pl. XXXV. Интересно е да се отбележи, че мотивът с преглед на пленници в посочените паметници е поместен сам в долния регистър на релефните панели.

на подредба може и да не отговаря на оригиналния ред на релефите по стените на двореца, но със сигурност отговаря на смисъла в пропагандния призив на техните образи, отразен първо в писмените извори. В този план текстът за кампанията има ключовата функцията на свързващо звено в разказността на образния наратив. Едно от нововъведенията в релефното изкуство от епохата на Тиглат-Паласар III – връзването на чуждестранните образи в техните национални одежди – позволява фигурите да бъдат сигурно идентифицирани и свързани с конкретно историческо събитие, независимо от това дали са разположени в един регистър, или не, стига събитието вече да е било споменато в надписите.

БИБЛИОГРАФИЯ

Керам 1988: К. Керам. Богове, гробници и учени. София: Български художник, 1988. // *Keram 1988: Bogove, grobnitsi i ucheni*. Sofia: Bulgarski hudojnik, 1988.

Мукарзел 2017: К. Мукарзел. Арабската кампания на Тиглат-Паласар III в царските надписи и релефите от Централния дворец в Калах. – В: *Кратистос. Сборник в чест на професор Петър Делев*. София: БАН – УИ, 37–58. // К. Moukarzel. Arabskata kampania na Tiglat-Palasar III v tsarskite nadpisi i relefite ot Tsentralnia dvorets v Kalah. – V: *Kratistos. Sbornik v chest na professor Petar Delev*. Sofia: BAN – SU, 37–58.

Albenda 1986: P. Albenda. The Palace of Sargon King of Assyria. Le palais de Sargon d'Assyrie. Monumental Wall-Reliefs at Dur-Sharrukin, from Original Drawings made at the time of their discovery in 1843–1844 by Botta and Flandin. Paris: Editions recherche sur les Civilisations.

Baker 2011: H. Baker. The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 3, Part II: Š–Z. State Archives of Assyria. Helsinki, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Barnett 1976: R. D. Barnett. Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668–627 BC). London: British Museum Publications.

Barnett, Falkner 1962: R. D. Barnett, M. Falkner. The Sculptures of Ashurnasir-apli (883–859 B.C.), Tiglath-Pileser III (745–727 B.C.) Esarhaddon (681–669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud. London: Trustees of the British Museum.

Curtis, Reade 1995: J. Curtis, J. Reade. Art and Empire. Treasures from Assyria in the British Museum. London: British Museum Publications.

Eph'al 1984: I. Eph'al. The Ancient Arabs. Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9-th – 5-th. Century B.C. Jerusalem, The Magnes Press, The Hebrew University.

Frankfort 1970: H. Frankfort. The Art and Architecture of the Ancient Orient. Third Edition. Harmondsworth: Penguin Books.

Grayson 1991: A. K. Grayson. Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon II 744–705 BC. Chapter 22 – IN: *The Cambridge Ancient History*. Second edition. Vol. III, Part 2. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East from Eight to the Sixth Centuries BC. Eds. J. Boardman et al. Cambridge: Cambridge University Press, 71–102.

Layard 1849: A. H. Layard. Nineveh and Its Remains. Volume I. New York, George Punam, 1849.

Layard 1853: A. H. Layard. The Monuments of Nineveh. From Drawings made on the Spot. Illustrated in one hundred plates. London: John Murray.

Layard 1854: A. H. Layard. Nineveh and Its Remains. Volume II. London: John Murray.

Mallowan 1966: M. E. L. Mallowan. Nimrud and Its Remains. Volume I. London: Collins.

Moorey 1994: P. Moorey. Ancient Mesopotamian Materials and Industries. The Archaeological Evidence. Oxford: Oxford University Press.

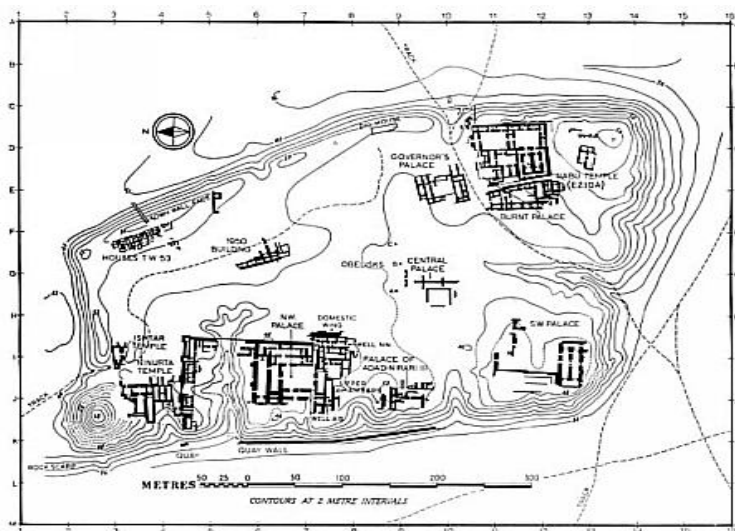
Oates 2001: J. Oates, D. Oates. Nimrud. An Assyrian Imperial City Revealed. London: The British School of Archaeology in Iraq 1.

Reade 1968: J. Reade. The Palace of Tiglath-Pileser III. – IN: *IRAQ* 30, 1, 69–73.

Reade 1979: J. Reade. Narrative Composition in Assyrian Sculpture. – IN: *Baghdader Mitteilungen* 10, 52–110, Taffeln Band 10.

Russell 1991: J. M. Russell. Sennacherib's Palace Without Rival at Nineveh. Chicago – London: The University of Chicago Press.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Обр. 1. *Общ план на цитаделата в Калах (дн. Нимруд)*

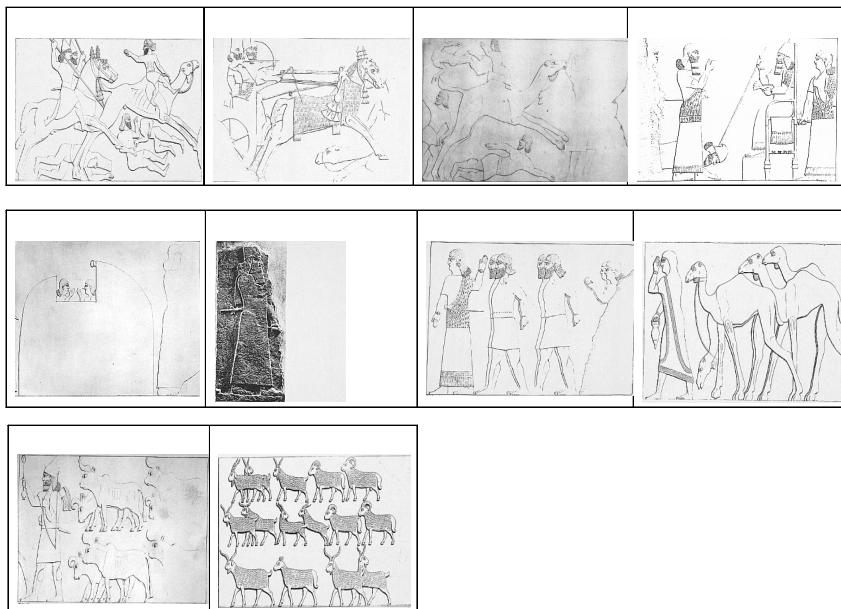
Таблица 2.

<i>Паметник.</i>	<i>Музеен номер.</i>	<i>Размери.</i>	<i>Публикация.</i>
Релеф 1	BM 118878	Височина – 1.18 м. Ширина – 1.74 м.	Barnett, Falkner 1962, 8, Slab 1b, 60 – 61, Pl. XIII – XIV.
Релеф 2	Bombay, Prince of Wales Museum, V.A.M. 78.	Височина – 0.99 м. Ширина – 1.52 м.	Barnett, Falkner 1962, 10, Slab 5b, 62 – 63, Pl. XV – XVI.
Рисунка А	Oriental Drawings III, Central XIV.	Не е съхранен.	Barnett, Falkner 1962, 11, Slab 7b, 64, Pl. XVII.
Рисунка Б	Oriental Drawings III, Central XVI.	Не е съхранен.	Barnett, Falkner 1962, Slab 8 b, 11, 68, Pl. XX.
Релеф 37	АО 19.853	Височина – 0.86 м. Ширина – 0.35 м.	Barnett, Falkner 1962, 31, Relief 37, 71, Pl. XXII.
Релеф 8	BM 118880	Височина – 0.99 м. Ширина – 2.36 м.	Barnett, Falkner 1962, 10 – 11, Slab 6b, 72-73, Pl. XXIII – XXIV.
Релеф 5	BM 118901	Височина – 0.99 м. Ширина – 1.62 м.	Barnett, Falkner 1962, 9, Slab 4b, 74 – 75, Pl. XXV – XXVI.
Релеф 6	Istanbul, No. 23.	Височина – 0.98 м. Ширина – 0.67 м.	Barnett, Falkner 1962, 8 - 9, Slab 3b, 76 – 77, Pl. XXVII - XXVIII.
Релеф 7	BM 118881	Височина – 0.96 м. Ширина – 1.60 м.	Barnett, Falkner 1962, 8, Slab 2b, 78 – 79, Pl. XXIX – XXX.

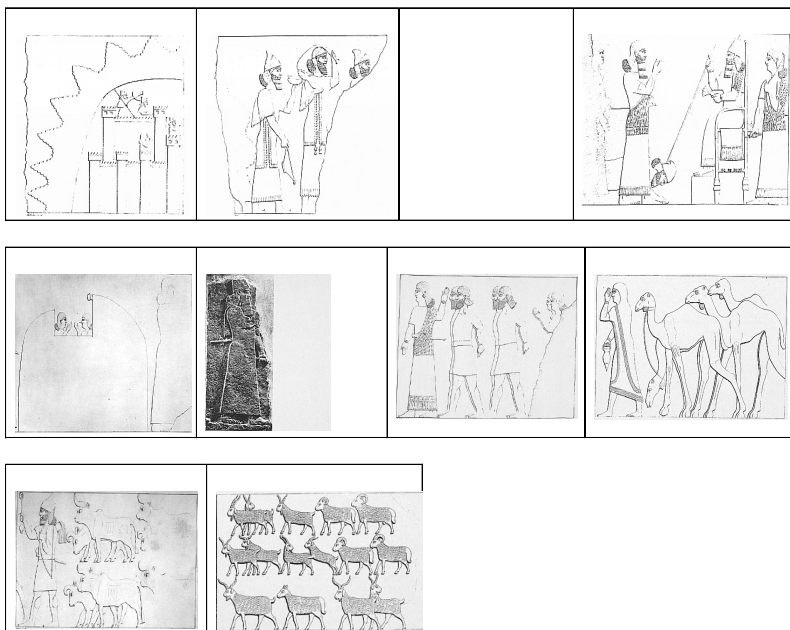
Обр. 2. Релеф на Тиглат-Паласар III от Британския музей (Лондон)

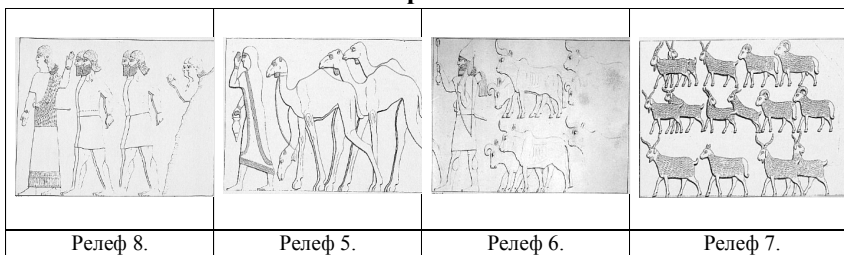
Обр. 3. Схема на Барнет и Фалкнер, 1962 г.

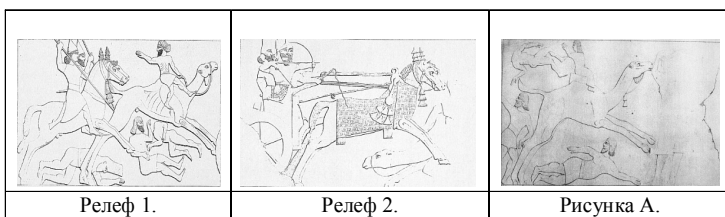
Обр. 4. Схема на Рийди, 1968 – 1979.

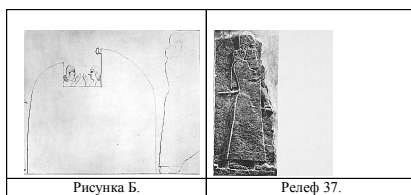
Обр. 5. Сигурни подредби на релефите с Арабската кампания
Обр. 5 А.

Обр. 5 Б.

Обр. 5 В.

Списък с източниците на ползваните в публикацията изображения:

Обр. 1 – Карта на цитаделата в Калах по Mallowan 1966, 32, Fig. 1.

Обр. 2 – Снимка на релеф BM 118934 + 118931, К. Мукарзел.

Обр. 3, 4, 5: Релеф 1 – no Layard 1853, Pl. 61, Релеф 2 – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XV, Рисунок А – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XVII, Рисунок Б – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XX, Релеф 37 – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XXII, Релеф 8 – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XXIII, Релеф 5 – no Layard 1853, Pl. 57, Релеф 6 – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XXVII, Релеф 7 – no Layard 1853, Pl. 60, Рисунок – no Layard 1853, Pl. 62, Релеф 12 – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XVIII, Релеф 18 – no Barnett, Falkner 1962, Pl. XLV.